

NEMZETISÉGI ÉS VALLÁSI JOGOK KONTRA POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI ÉRDEKEK

Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924–1925

NYÁRI GÁBOR*

A háromtagú Moszul Bizottságot (amelynek Teleki Pál, mint nemzetközileg elismert földrajztudós lehetett tagja) 1924-ben azért hozta létre a Népszövetség, hogy megvizsgálja az egykori Moszuli vilajet hovatarozásának lehetőségeit. A területet Törökország és a brit gyámság alatt létrejött Iraki Királyság is szerette volna megszerezni, elsősorban az ekkor még csak feltételezett gazdag olajkincs, valamint a gazdaságilag fontos áthaladó vasútvonalak miatt. A Bizottságnak nem volt lehetősége olaj után kutatni, de döntően Teleki Pál vezetésével olyan történelmi, földrajzi, geopolitikai kutatásokat folytatott, amelyekhez hasonló még nem volt a térségben, módszereit tekintve pedig világviszonylatban is egyedülállónak számított. A Bizottság felhívta a figyelmet a területen jelenlévő etnikai (kurd, arab, török) és vallási (muszlim, jezidi, nesztoriánus, keresztény) feszültségekre, valamint a terület földrajzi és geopolitikai viszonyaira. A Bizottság tudományos alapon készítette el jelentését és tapasztalatait, de munkája alatt és azt követően komoly diplomáciai és katonai konfliktus alakult ki. A Népszövetség és a Hágai Nemzetközi Bíróság 1925-ben végül a Bizottság kisebbségi törvények létrehozására felszólító javaslatát figyelmen kívül hagyva, saját elveivel szembemelve, gazdasági szempontok alapján döntött.

Kulcsszavak: Moszuli vilajet, Teleki Pál, Irak, Törökország, Népszövetség, Hágai Nemzetközi Bíróság

A TANULMÁNY VÁZLATA

Mi legyen az Oszmán Birodalommal?

Teleki Pál, a földrajztudós

A Moszul Bizottság létrejötte

Vizsgálatok a Moszuli vilajet területén

A jegyzőkönyv elkészítése

Zárszó – A moszuli munka hatása Teleki Pál életére

*

„Törökországgal új béketárgyalásokat kezdtek. Sajátságos asztaltársaság alakult itt ki. Egyik oldalon ült a győztes Anglia, a vesztes Görög és a győztes és vesztes Franciaország; a másik oldalon ült Törökország, amelyet legyőztek, de győztes is volt.”

(Teleki Pál)¹

„Európa beteg embere”, a hanyatló Oszmán Birodalom az első világháborút a vesztesek oldalán fejezte be. Ez a vereség nyitotta meg a lehetőséget több más ország előtt, hogy kiharítsanak maguknak egy-egy területet a török államból. Nagy-Britannia, Franciaország, Görögország és Olaszország – háttérben az Egyesült Államok támogatásával és önállósulni kívánó népcsoportok törekvéseivel – diplomáciai és katonai

* A szerző: Nyári Gábor, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola; elnök, Horthy-korszakot Kutatók Társasága. Főbb kutatási területek: Teleki Pál munkássága; a nyugat-európai magyar emigráció története, 1945–1956. 2016. Lykeon Kutatói Oklevél, Délkelet-Európa Kutatóközpont.

¹ A főcserkész mesél I. Magyar Cserkész, 1926. január 1. 1.

eszközöket is bevetve kívánták elérni céljukat. Woodrow Wilson² amerikai elnök 14 pontjából a 12. foglalkozott az Oszmán Birodalommal, amelyben kimondta, hogy minden török uralom alatt élő nemzetiségnek biztosítani kell az önálló fejlődés zavartalan lehetőségét. Azonban az olajban gazdag közel-keleti régióban, így a főként kurdok lakta Moszuli vilajetben is, elsősorban a gazdaságilag leginkább érdekelt Nagy-Britannia akarata érvényesült.

Mi legyen az Oszmán Birodalommal?

A brit hadsereg 1917. március 19-én elfoglalta Bagdadot, majd 1918. október 30-án vonult be Moszulba. A török békeszerződést előkészítő, 1920. április 19-e és 26-a között zajló sanremói konferencián az antant hatalmak úgy határoztak, hogy elősegítik az egykori Oszmán Birodalom területén élő nemzetiségek önállósodását. Így jött létre Irak és az ígéret egy jövőbeni önálló kurd államra. Azonban a határozat azt a kitélt is tartalmazta, hogy az új államok egészen addig a nagyhatalmak felügyelete alá tartoznak, ameddig nem képesek önállóan ellátni magukat, röviden mandátumterületek lesznek.³ Az 1920. augusztus 10-i Sévres-i béke értelmében a Moszuli vilajet – csakúgy, mint az Iraki Királyság – brit fennhatóság alá került. A Törökország nagyobb részét irányító Musztafa Kemál⁴ nem írta alá a békeszerződést, és függetlenségi háborúba kezdett a jelentős túlerőben lévő antant és görög csapatok ellen. Végül 1921 augusztusában és szeptemberében Sakarya-nál, majd egy évvel később Dumlupiraninál döntő vereséget mért a görögökre.⁵ Mindeközben a brit haderő jelentős részét lefoglalta az Irakban kitört felkelés, Mahmud Barzanji⁶ sejk pedig megindította függetlenségi harcát és kikiáltotta kurd kormányzóságát, azonban ezt a nagyhatalmak és az érdekelt felek nem ismerték el.⁷ Mindez arra készítette az antantot, hogy bírálják felül a törökökkel kötött békét. Az 1923. július 24-én Lausanne-ban aláírt új egyezmény rendezte a török állam határait, egyetlen területet kivéve: a Moszuli vilajetet.⁸ Lord Curzon⁹ brit külügyminiszter és Ismet İnönü¹⁰, a török delegáció vezetője megegyeztek abban, hogy amennyiben egy éven belül nem tudnak dönteni a vitatott térséget illetően, a Népszövetséghez fordulnak segítségért.¹¹

Nyilvánvaló volt, hogy a vita alapját elsősorban a gazdasági érdekek adták. A Moszuli vilajet területe 87.890 km² volt, hozzávetőlegesen 800.000 fős vegyes etnikumú és vallású, de többségében szunnita kurd

² Woodrow Wilson (1856–1924): Amerikai politikus. A Demokrata Párt színeiben 1910-től New Jersey kormányzója, 1913 és 1921 között az Egyesült Államok 28. elnöke. Komoly belső reformokat hajtott végre. Elnöksége alatt kapcsolódott be az Egyesült Államok az antant oldalán az első világháborúba 1917-ben. 1918-ban meghirdette az úgynevezett „wilsoni pontokat”. 1919-ben béke Nobel-díjat kapott.

³ Shorsh, Hussain: A kurdok eredete, nyelve, vallása. *Valóság*, 47. évf. (2004) 7. sz. 33–51.

⁴ Musztafa Kemál Atatürk (1881–1938): Török katonatiszt, politikus. Harcolt az első világháborúban, több sikeres hadművelet mellett nevéhez kötődik a törökök Gallipolinál aratott győzelme. A háború után ellenezte a sevres-i békét, amely csupán Anatólia egy részét hagyta volna török kézen, ezért 1919-ben függetlenségi háborút indított, amely 1923-ig tartott. Ez alatt a döntően törökök lakta területekről kiszorította az antant csapatokat és megszilárdította a belső rendet. 1923-ban kikiáltotta a Török Köztársaságot, amelynek haláláig – egyéb tisztségek viselése mellett – elnöke volt.

⁵ Flesch István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina, Budapest, 2004. 226–264.

⁶ Mahmud Barzanji (1878–1956): Kurd politikus, sejk, szabadságharcos. 1919-ben a britek nevezték ki a Moszuli vilajet kormányzójává, hogy leállítsa a kurd lázadást, de a felkelés élére állt és kikiáltotta a Kurd Királyságot. A britek 1921-ben elfogták és bebörtönözték. 1922-ben tért vissza a térségbe, újabb forradalmat robbantott ki és újra kikiáltotta a Kurd Királyságot. 1924-ig több-kevesebb sikerrel vette fel a harcot a britekkel és irányította a területet, de ekkor újra elfogták. 1941-ig száműzetésben élt, majd élete másfél évtizedében visszatérhetett szülőfalujába.

⁷ Longsrigg, Stephen Hemsley: *Iraq, 1900 to 1950 – A Political, Social and Economic History*. Oxford University Press, London – New York – Toronto, 1953. 152.

⁸ Flesch I.: *Atatürk és kora...* i.m. 273–274.

⁹ George Nathaniel Curzon (1859–1925): Brit felfedező, diplomata, politikus. 1899 és 1905 között India alkirálya, 1916 és 1919 között a Királyi Államtanács elnöke és a haditanács tagja, ezt követően 1924-ig külügyminiszter, majd haláláig újra a Királyi Államtanács elnöke. 1916-tól haláláig – egy kisebb megszakítással – a Lordok Házának elnöke.

¹⁰ Ismet İnönü (1884–1973): Török katona, politikus. 1903-ban lépett katonai pályára, tábornoki rangban harcolt az első világháborúban. Ezt követően a török függetlenségi háborúban a nyugati hadsereg parancsnokaként szolgált. Az 1923-as Lausanne-i béketárgyalásokon a török delegáció vezetője, 1923–1924-ben, 1925–1937 között, majd 1961–1965 között miniszterelnök, 1938-tól 1950-ig Törökország második elnöke.

¹¹ Shields, Sarah: Mosul, the Ottoman Legacy and the League of Nations. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3. évf. (2009) 2. sz. 217–230.

lakossággal.¹² Legnagyobb városa és közlekedési, gazdasági csomópontja a névadó 100.000-es lakosságú Moszul volt. A brit megszállás és közigazgatás alatt álló vilajetben arab katonaság, török területekről menekült keresztényekből álló haderő, valamint brit sorkatonaság és légielő állomásozott.¹³ A terület értékét nagyban növelte, hogy alatta gazdag olajmezőket sejtettek, de ekkor még nem lehetett tudni, hogy néhány év múlva a világ olajtermelésének 13,5%-a innen fog származni.¹⁴

Az első világháborút követő években a britek a legfontosabb tényezőnek azt tartották, hogy itt zajlott annak a vasútvonal kiépítésének az utolsó fázisa, amelyen keresztül az iraki olajt mind a Perzsa-öbölbe, mind a Földközi-tengerhez el lehetett szállítani, és maga a vasútépítés is egy jól jövedelmező vállalkozásként működött.¹⁵ A Népszövetség azonban – látszólag – megkapta a lehetőséget, hogy a gazdasági szempontokat háttérbe szorítva, eredeti céljának megfelelően a nemzetiségek érdekeit szem előtt tartva hozzon döntést. A Népszövetség tanácsa 1924 augusztusában kezdett foglalkozni az ügyvel, majd október 24-én kijelölte ideiglenes határként az úgynevezett „brüsszeli vonalat”, amely a korábbi vilajet északi határvonalának felelt meg.¹⁶

Mindkét érintett fél ismertette az álláspontját a Népszövetséggel, és egy bizonyos pontig még szóba került egy önálló kurd állam létrehozása is. A török szakértők népszavazást szeretettek volna a területen, mivel állításuk szerint, az új politikai rendszer csábító lehetett volna az etnikailag sokszínű terület lakosságának.¹⁷ Továbbá felvázoltak egy vonalat a vilajet déli, dombokkal tarkított határán, amelyet klimatikus szempontok alapján végleges határvonalnak javasoltak, így török uralom alá vonva a területet.¹⁸

A brit – és az azzal megegyező iraki – javaslatról részletesebb memorandum született. A brit álláspont szerint lehetetlen a moszuli térségben népszavazással dönteni, mivel a terület stratégiai, földrajzi, gazdasági és közigazgatási szempontból túl fontos ahhoz, hogy a könnyen befolyásolható, aluliskolázott lakosság döntsön hovatartozásáról. Véleményük szerint azért is nehézkes lett volna egy népszavazás lebonyolítása, mivel annak biztosításához olyan jelentős semleges rendfenntartó erőre lett volna szükség, amely nem állt rendelkezésre a régióban, valamint egy esetleges népszavazás további feszültségeket okozhatott volna a Közel-Kelet többi etnikailag sokszínű területein.¹⁹ Szakértőik végleges határvonalnak a terület északi részén lévő hegláncot javasolták, mivel ott aránylag kis létszámú lakosság élt egy katonai szempontból jól védhető területen.²⁰

A tanács szeptember 30-i genfi ülésén határozott arról, hogy létrehozza az úgynevezett Moszul Bizottságot, amely részletekbe menően megvizsgálja a kérdést. Amikor a bizottság tagjainak kiválasztására került a sor, először Teleki Pál²¹, korábbi magyar miniszterelnök került az előtérbe, akit az amerikai Royall Tyler²², a Népszövetség magyarországi megbízottja ajánlott.²³

¹² Timár Edit: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája, az ún. Moszul jelentés. *Földrajzi Közlemények*, 49. évf. (2001) 1–2. sz. 65–80. 65.

¹³ A főcserkész mesél II. *Magyar Cserkész*, 1926. január 15. 2.

¹⁴ Cseke László: Teleki Pál és a Moszul-Bizottság. *Földgömb*, 14. évf. (2012) 4. sz. 40–47. 41.

¹⁵ Sluglett, Peter: *Britain in Iraq – Contriving King and Country*. I. B. Tauris & Co, London, 2007. 65–92.

¹⁶ Longrigg, S. H.: *Iraq, 1900 to 1950...* i.m. 153.

¹⁷ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 69.

¹⁸ Questions of the Frontier between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30, 1924. League of Nations, Geneva, 1925. Országgyűlési Könyvtár SdN/1925.VII.2. 14–15. (Továbbiakban: OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*.)

¹⁹ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 16.

²⁰ *Uo.* 20–21.

²¹ Teleki Pál (1879–1941): Földrajztudós, politikus. Az első világháborúig elsősorban földrajztudósi pályájára koncentrált, számos kutatás kötődik nevéhez, külföldi tanulmányutakat tett, tudományos szervezetekben viselt vezető tisztségeket. Az első világháború kitörésekor önként jelentkezett a hadseregbe, 1914–1915-ben a szerb és az olasz fronton szolgált. A világháború után Bethlen Istvánhoz csatlakozva lépett fel a proletárdiktatúra ellen. A Tanácsköztársaság bukása után a magyar békedelegáció tagja, ő készítette el a híres *Vörös Térképet*, amely pontosan mutatta be a nemzetiségek arányát a történelmi Magyarországon. A Simonyi-Semadam-kormány külügyminisztere, majd 1920 júliusától 1921 áprilisáig első alkalommal miniszterelnök. Lemondása után ideiglenesen visszavonult a politikától és a tudományos pálya, a közéleti tevékenység, az oktatás és a nevelés felé fordult. 1938-ban visszatért az aktív politikáláshoz, az Imrédy-kormány kultuszminisztere, majd 1939. február 16-tól 1941. április 3-án bekövetkezett haláláig második alkalommal miniszterelnök. Politikájának elsődleges célja az önállóan cselekvő, független Magyarország megtartása és megerősítése, valamint a békés területi revízió voltak. A mai napig vitatott, hogy politikájának kudarca miatt öngyilkos lett vagy politikai gyilkosság áldozata.

²² Royall Tyler (1884–1953): Amerikai művészettörténész, diplomata. Az amerikai delegáció tagjaként részt vett az első világháborút lezáró párizsi békekonferencián. 1924 és 1943 között a Népszövetség hivatalnok, kezdettől fogva sokat tartózkodott Magyarországon, 1931 és 1938 között budapesti pénzügyi megbízott. 1943-tól a háborús menekülteket

Teleki Pál, a földrajztudós

Teleki Pál elsősorban nem mint politikus, hanem mint nemzetközileg elismert földrajztudós került az alakuló Bizottságba. Teleki 1897-ben kezdte el jogi, társadalomtudományi, földrajzi és mezőgazdasági tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen, 1903-ban lett az államtudományok doktora. Értekezését *Az elsődleges államkezelés kérdéséhez* címen írta meg. Kezdetől fogva a földrajzi tárgyak érdekelték, a *Földrajzi Közlemények* több írását is publikálta.²⁴ 1909-ben született egyik legfontosabb munkája *Atlasz a japáni szigetek cartographiájának történetéhez*²⁵ címen, amelyért magas rangú francia kitüntetésben, a Jomard-díjban is részesült. 1907-től 1912-ig több tanulmányutat tett Szudánban, Európában és Amerikában, utóbbiról Cholnoky Jenő könyvet is írt.²⁶ 1909-től 1913-ig töltötte be a Földrajzi Intézet igazgatói tisztségét, 1910-től 1923-ig pedig a Magyar Földrajzi Társulat főtitkára, majd alelnöke volt. 1913 és 1916 között elnöke volt a Turáni Társaságnak. 1913-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1917-ben jelent meg újabb jelentős könyve: *A földrajzi gondolat története*^{27, 28}. A nemzetközileg elismert földrajztudós még nagyobb hírnévre tett szert a Trianoni békediktátum kapcsán. 1918-tól szakadatlanul dolgozott a Kárpát-medence néprajzi adatainak elkészítésén, ennek a munkának lett az eredménye a híres „Vörös Térkép”, amely pontosan határozta meg a magyarság arányát a történelmi Magyarországon. Bár a térkép a békekonzferencián nem sokat nyomott a latban, de világszerte felfigyeltek arra az úttörő tudományos módszerre, amelyet Teleki alkalmazott.²⁹

Volt azonban még egy fontos szempont, amely miatt Telekire esett a választás. A Moszuli vilajet területe etnikailag – és vallásilag – meglehetősen vegyes volt, a több mint 800.000 lakosból hozzávetőlegesen fél millió volt kurd, 160.000 arab, 60.000 török, 70.000 nesztoriánus keresztény, és 20.000 jezidi.³⁰ Telekinek földrajztudósként, és korábbi miniszterelnökként számos nemzetiségi problémával kellett foglalkoznia, elsősorban az elcsatolt területeken élő magyarság helyzetével kapcsolatban. A Népszövetség azt remélhette, hogy Teleki vitathatatlan szaktekintélye mellett fontos szerepet játszat a Bizottság működésének megítélésében, ha egy hasonló problémákkal küszködő vesztes ország képviselőjét nevezi ki. Teleki kiválasztásával kapcsolatban az egyetlen komolyabb támadási felületet korábbi török kapcsolatai adták, azonban ő maga előzte meg a vádaskodást azzal, hogy kijelentette, ismerősei az előző török politikai rendszer hívei voltak, Musztafa Kemál Atatürk rezsimjével nincsenek kapcsolatai.³¹

A Bizottság tagja volt még Albert Paulis³² belga ezredes, gyarmati vállalkozó, akit a népszövetségi ülészakban elnöklő belga kormány javasolt, az elnök pedig Einar af Wirsén³³ Svédország korábbi bukaresti követ lett, akit a Moszul-ügy előadója, Hjalmar Branting³⁴ svéd miniszterelnök ajánlott. A Bizottság

segítette, 1946-tól a Nemzetközi Újjáépítési Bank hivatalnok, majd 1949-től haláláig antikommunista és emigráns szervezetek munkájában vett részt.

²³ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005. 257.

²⁴ *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Szerk.: Vigh Károly. Századvég, Budapest, 2001. 9.

²⁵ Teleki Pál: *Atlasz a japáni szigetek cartographiájának történetéhez*. Kilián Frigyes utóda M. K. Egyetemi Könyvkereskedése, Budapest, 1909.

²⁶ Cholnoky Jenő: *Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal*. Vajda – Wichmann, Budapest, 1943.

²⁷ Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Szerzői kiadás, Budapest, 1917.

²⁸ Teleki Pál 1920-ig terjedő tudományos pályafutásáról összefoglalóan lásd: Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941*. Kairosz, Piliscsaba – Budapest, 2015. 15–16.

²⁹ Kubassek János: Teleki Pál, a magyar politikai földrajz atyja. *Magyar Tudomány*, 172. évf. (2011) 8. sz. 987–996. 988–992.

³⁰ A főcserkész mesél II. *Magyar Cserkész*, 1926. január 15. 1.

³¹ Ablonczy B.: *Teleki Pál...* i.m. 258.

³² Albert Paulis (1875–1933): Belga katonatiszt. 1908-ban helyezték ki a Kongói gyarmatra, majd megbízták egy belga helyőrség felállításával Dél-Szudánban, ahol kemény eszközökkel tartotta fenn a rendet. Az első világháború után visszatért Kongóba, ahol jelentős szerepe volt a vasúthálózat kiépítésében. Egy évvel halála után, 1934-ben települést neveztek el róla az afrikai országban.

³³ Carl Einar Thure af Wirsén (1875–1946): Svéd diplomata, politikus, katonatiszt. 1895 és 1902 között katonatisztként szolgált, majd a diplomáciai pályára lépett. Katonai attaséként működött Rómában és Szófiában, legtöbb munkája a Balkán térséggel és Törökországgal volt kapcsolatos. Tanúja volt az örmény népirtásnak. Az első világháború után ügyvivő volt több Balti államban, majd követ Bukarestben, Athénban, Belgrádban. A Moszuli-Bizottság vezetése után berlini, majd római követ lett.

³⁴ Karl Hjalmar Branting (1860–1925): Svéd politikus. 1907 és 1925 között a Svéd Szociáldemokrata Párt vezetője, három alkalommal, 1920-ban, 1921–1923-ban, 1924–1935-ben Svédország miniszterelnöke. 1921-ben a Népszövetségben végzett munkájáért (megosztott) béke Nobel-díjat kapott.

elnökének elsősorban azért Wirsént választották, mert Svédország semleges volt a világháború alatt.³⁵ Az expedíció tagja volt még két népszövetségi titkár, egy pénztáros, két gyorsíró – ilyen minőségben utazott a Bizottsággal Teleki személyi titkára, Incze Péter³⁶ –, valamint fordítóként a holland Johannes Hendrik Kramers³⁷ professzor, a leideni egyetem tanára.³⁸

Volt azonban egy igen fontos eltérés a brit és a török nézetben a Népszövetség – és a Bizottság – működésével kapcsolatban. Míg a britek úgy gondolták, hogy a Népszövetség dönteni fog a vitatott terület sorsáról, addig a törökök csak egyfajta közvetítőként tekintettek a szervezetre.

A Moszul Bizottság létrejötte

Wirsén, Teleki és Paulis 1924. november 13-án találkoztak Genfben, ahol hivatalosan is megalakult a Moszul Bizottság. Első munkájuk az volt, hogy áttanulmányozták a népszövetségi dokumentumokat és a Lausanne-i békeszerződést. Teleki elhivatottsága már itt is meglátszott, a legalaposabban ő ásta bele magát a témába. A berlini Magyar Intézet összegyűjtötte számára a területről rendelkezésre álló szakirodalmat, és hozzájutott francia konzuli jelentésekhez is.³⁹ Teleki felhasználta az 1922–1923-as kiadású egyiptomi középiskolai földrajzi könyveket és atlaszokat, mint a térségben lévő fejlett, de a kérdésben független állam kiadványait.⁴⁰

A Bizottság tagjai november 25-én Londonba utaztak, ahol megvásárolták a szükséges felszerelést, és megkezdték a tárgyalásokat a brit külügyi és gyarmatügyi államtitkárokkal, akik ismertették a brit javaslatot.

A Bizottság tagjai 1925. január 3-án Isztambulon keresztül érkeztek Ankarába, ahol átvették a török kormány memorandumát, majd Konyában tárgyaltak Musztafa Kemál Atatürk köztársasági elnökkel. A Bizottság Törökországba érkezésével egy időben a brit csapatok komoly atrocitásokat követett el a Moszuli vilajet területén: falvakat bombáztak, házakat romboltak le, fenyegetésekkel próbálták a lakosságot megfélemlíteni és így az „iraki oldalra” állítani.⁴¹

Teleki, Wirsén és Paulis Damaszkuszig vonattal, majd onnan autóval utazva érkeztek Bagdadba 1925. január 16-án. Az utazás utolsó éjszakáján az autókaván eltévedt a sivatagban, háromórnyi körözés után Telekinek és Paulisnak a hold segítségével kellett megállapítaniuk, hogy merre is vannak.⁴² Ezután egyfajta verseny alakult ki az iraki fővárosig, ahol azzal töltötték néhány napot, hogy tanulmányozták az új állam politikai berendezkedését. Bagdadi tartózkodása alatt a Bizottság meglátogatott több minisztériumot, a Katonai Akadémiát, kórházakat, oktatási intézményeket, valamint piacokat, magtárakat, fatelepeket, kereskedelmi központokat, hogy feltérképezzék, milyen gazdasági kapcsolatai vannak a fővárosnak a szomszédos régiókkal, elsősorban a Moszuli vilajettel. Telekiék ez idő alatt a brit főmegbízott, Sir Henry Dobbs⁴³ vendégei voltak, aki megpróbálta befolyásolni a Bizottságot azzal, hogy megvádolta a kiküldött török szakértőket és leváltásukat kérte. A vádaskodást a Bizottság visszautasította és jelentette az incidenst a török félnek. Fejszál király⁴⁴ január 17-én fogadta a Bizottságot. Beszédében a történelmi érvek mellett kiemelte, hogy Irak több millió hold termőföld használatát tenné lehetővé, valamint a Bagdad–Moszul vasútvonal kiépítésének befejezésével biztosítható lenne az iraki olajmezők kiaknázása. Ahogy kifejtette:

³⁵ Rogers, John: *The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924–1925. Contemporary European History*, 16. évf. (2007) 3. sz. 349–369.

³⁶ Incze Péter (1896–1960): Titkár. Jogi tanulmányokat folytatott, de nem szerzett diplomát. Harcolt az első világháborúban. 1920-tól 1935-ig Teleki személyi titkára és bizalmasa, 1938-tól 1944-ig a Miniszterelnökségen miniszteri tanácsosi rangban titkár, ilyen minőségben 1939 és 1941 között ismét Teleki titkára.

³⁷ Johannes Hendrik Kramers (1891–1951): Holland keletkutató, nyelvész. Elsődlegesen az arab és török nyelvet kutatta.

³⁸ A főcserkész mesél I. *Magyar Cserkész*, 1926. január 1. 2.

³⁹ Ablonczy B.: *Teleki Pál...* i.m. 258.

⁴⁰ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 77.

⁴¹ A moszuli kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1925. január 8.

⁴² A főcserkész mesél I. *Magyar Cserkész*, 1926. január 1. 2.

⁴³ Henry Dobbs (1871–1934): Brit politikus. 1892-től az indiai brit közigazgatás munkatársa. 1921-ben az afganisztáni brit misszió tagja, részt vett az afgán-indiai határ megállapításában. 1923 és 1929 között iraki brit főmegbízottként szolgált.

⁴⁴ I. Fejszál (1883–1933): Iraki arab uralkodó. 1913-tól az oszmán parlament szaúd-arábiai képviselőjeként folyamatosan fellépett az arab államok függetlenségéért. Az első világháború idején az arab nemzeti felkelés vezetője. Az 1919-es párizsi békekonferencián az arab küldöttség vezetője. 1920-ban Nagy-SzírIA királyává választották, de az antant nem ismerte el az államot és feldarabolta területet. 1921-től haláláig a brit felügyelet alatt létrejött Irak királya, nagy szerepe volt az 1932-ben megvalósult teljes függetlenség kivívásában.

„Moszul úgy tartozik Irakhoz, mint a fej a test többi részéhez.”⁴⁵ Végül kijelentette, hogy békében és barátságban akar élni szomszédjaival, az irakiak pedig tisztelik a török nemzetet.

Teleki számára csalódás volt Bagdad, mivel a kalandvagyó tudós a mesés keleti város helyett egy poros, koszos helyen találta magát. Azonban lenyűgözte a még gyerekcipőben lévő iraki cserkészmozgalom, és a tiszteletére rendezett 1.300 fős felvonulás.⁴⁶

Vizsgálatok a Moszuli vilajet területén

A Bizottság tagjai 1925. január 27-én érkeztek meg Moszulba, ahol Fejszál király korábbi rezidenciájában rendezték be székhelyüket. Teleki még aznap sétát tett a városban a Bizottság két titkárának kíséretében, majd tábornoki egyenruhában csatlakozott hozzájuk Dzsevad pasa⁴⁷, a török küldöttség vezetője. Séta közben körülbelül 30 – Teleki szerint arab – helyi lakos gyűlt köréjük, akik csókolgatták a pasa kezét és Törökországot éltették. A tömeg 200 főre nőtt, amikor is megjelent néhány rendőr – köztük egy angol tiszttel – és oszlatásba kezdtek. A bazarban már atrocitásokra is sor került: az egyik rendőr ütlegelni kezdte a tömeg egyik tagját, Telekinek kellett közbelépnie, hogy ne fajuljon tovább a helyzet. Amikor a tömeg az Iraki Nacionalista Klub elé érkezett, ellentüntető diákokkal találkozott, akik iraki kokárdákat viseltek és Fejszál királyt éltették.⁴⁸ Kérdéses, hogy a szimpátiatüntetés spontán módon alakult-e ki, vagy egy előre megtervezett török lépésről – és az arra adott iraki válaszról – volt szó, amellyel a Bizottságot szerették volna manipulálni.

Az eset után a török delegáció védelmére hivatkozva a brit közigazgatás korlátozó intézkedéseket akart bevezetni, amelyek értelmében a török diplomaták és szakértők csak rendőri kísérettel, előre bejelentett időpontban és helyre távozhattak volna szálláshelyükről; Dzsevad pasa nem hagyhatta volna el rezidenciáját katonai egyenruhában; a török delegáció tagjai politikai célú megmozdulásokkal nem bonthatták volna meg a közrendet. A Bizottság természetesen nem fogadta el a brit indítványt, mivel ahhoz, hogy a török küldöttek nyugodt körülmények között, bizalmasan beszélhessenek a helyi lakosokkal, szükségük volt a rendőri kíséret nélküli teljes mozgási szabadságra. A Bizottság kifejtette, hogy a városi igazgatás feladata mindkét delegáció szabadságát és biztonságát garantálni, a munkát pedig nem kezdik meg egészen addig, amíg ezek a feltételek nem teljesülnek.⁴⁹

A helyzet feszültté vált. A török kormány nemzetközileg tiltakozott, míg Moszulban állandósultak a letartóztatások és még a Bizottság tagjait is figyelte a rendőrség. Bár Teleki és társai hivatalosan nem dolgoztak, amikor el tudtak szakadni megfigyelőiktől, tanulmányozták a város kerületeit, valamint a börtönt, és számos bizalmas beszélgetést folytattak a társadalom minden rétegéből származó helyi lakosokkal.

A helyzetet végül február 8-án Dzsevad pasa oldotta meg, aki felhasználva személyes tekintélyét, vállalta a felelősséget a török delegáció biztonságáért és elfogadta azokat a diszkrét óvintézkedéseket, amelyek még nem csorbították a küldöttek presztízsét. Ugyanaznap a városba érkezett Dobbs főmegbízott, hogy jelenlétével ő is elősegítse a helyzet konszolidálását, azonban segítségnyújtás helyett újra összetűzésbe keveredett a Bizottsággal. Teleki tiltakozott a rendőri túlkapasok ellen, de Dobbs nem fordított kellő figyelmet a problémára. Ez után kifejtette azon véleményét, hogy mivel a terület eredetileg az Oszmán Birodalomhoz tartozott, ezért a törökök pozíciója alapvetően erősebb, így a Bizottságnak minden részletre és a mögöttes jelentéstartalomra külön figyelmet kell fordítania, hogy ne legyen részleghajló. Wirsén kijelentette, hogy a Bizottság egyaránt vizsgálja mindegyik fél álláspontját. Miután Teleki is fellépett Dobbs ellen, a főmegbízott látszólag visszakozott, de hozzátette, hogy véleménye szerint lehetséges, hogy a brit kormány nem fogadja el a Bizottság azon döntését, amely szerint külön vizsgálatokat indítanak a vilajet egyes részein. Megjegyezte azt is, hogy bár a Népszövetség a bizottsági tagok kiválasztásánál a „tökéletes egyensúlyra” törekedett, ő attól fél, hogy a brit közvélemény és kormány úgy fogja gondolni, hogy egyes tagok „valamilyik fél” befolyása alá kerültek. Az egyre ingerültebb Wirsén hangsúlyozta, hogy a Népszövetség titkos szavazással választotta meg a Bizottság tagjait, akiket teljes szabadsággal ruházott fel a moszuli területi kérdés kivizsgálásával kapcsolatban, tehát aki munkájukat kritizálja, az egyben a Népszövetség ellen lép fel. Az elnök beszéde végén kijelentette, hogy amennyiben Dobbs újra vádaskodni kezd, annak súlyos

⁴⁵ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 7.

⁴⁶ A főcserkész mesél II. *Magyar Cserkész*, 1926. január 15. 1.

⁴⁷ Cevat Çobanlı, Dzsevad pasa (1870–1938): Török katonatiszt, politikus. 1891-ben lépett a katonatiszti pályára. Az első világháború alatt már tábornokként szolgált, ő védte a tengersizorokat, a törökök nemzeti hősként tisztelték. A világháború után rövid időre brit fogságba került, majd az új Török Köztársaságban jutott vezető katonai szerephez.

⁴⁸ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 7.

⁴⁹ *Uo.* 8–9.

következményei lesznek.⁵⁰ A főmegbízott később már nem vállalta fel a nyílt vitát Wirsénnel és Telekivel, de Londonba küldött jelentéseiben élesen kritizálta a Bizottság tevékenységét.⁵¹

A Bizottság még pár napig Moszulban folytatta a munkát – immár hivatalosan –, majd a tagok szétváltak, és külön-külön folytattak vizsgálatokat. Wirsén Moszul körzetében maradt, hogy meglátogathassa a környező településeket és a Tigristől nyugatra található arab törzsek vezetőit. Paulis Kirkuk körzetébe utazott és ott végzett hasonló munkát. Teleki kíséretével együtt az Erbil körzet kurd törzseit látogatta végig.⁵² A volt miniszterelnököt minden településen cserkészek fogadták. A munkában elfáradt Teleki eközben megbetegedett, repülővel szállították Bagdadba, ahol pár napot kórházban töltött.⁵³

Teleki, Wirsén és Paulis február 25-én találkoztak újra a vilajet másik jelentős városában, Kirkukban, ahol folytatták a helyiek kihallgatását. Március 9-én kezdődött meg a terepmunka utolsó fázisa, amikor is a korábban ideiglenes határnak kijelölt „brüsszeli vonalat” vizsgálták meg, valamint, hogy milyenek az így „kettészelt” törzsek életkörülményei. A Bizottság 1925. március 18-án hagyta el a Moszuli vilajetet. Ott tartózkodásuk alatt a tagok bejárták a teljes területet, gyalog 40 km-t, lóháton 166 km-t, autón 1.650 km-t, repülőgépen 2.000 km-t tettek meg, több mint 800 helyi lakost hallgattak ki, valamint földrajzi és geológiai megfigyeléseket végeztek.⁵⁴ Bár hivatalosan Wirsén volt a Bizottság elnöke, rá elsősorban a tárgyalások maradtak. A területen végzett vizsgálatokat Teleki irányította, és a kutatási eredmények is legnagyobb részt az ő nevéhez fűződnek. Munkássága annyira háttérbe szorította a másik két tag tevékenységét, hogy egyes esetekben még a szakirodalom is őt említi – tévesen – a Bizottság elnökének.⁵⁵

Bár a Bizottság munkájára elsősorban a török és a brit-iraki fél politikai akciói voltak hatással, eközben komoly gazdasági folyamatok is zajlottak. A feltételezett olajkincs miatt több vállalat is próbált minél nagyobb területet birtokba venni – komoly anyagi háttérrel a britek és az amerikaiak rendelkeztek –, végül az Anglo-Persian Oil Company szerezte meg a befolyást gyakorlatilag az egész terület olajkitermelése felett.⁵⁶

A jegyzőkönyv elkészítése

Rövid pihenő után a Bizottság tagjai 1925. április 20-án találkoztak újra Genfben, hogy feszített, akár napi 14 órás munkával⁵⁷ elkészítsék jelentésüket (*League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924.*). Feladatuk döntően három részből állt: szakmai bírálatot alkotni a vitás felek korábbi területrendezési javaslatairól; a területen végzett vizsgálatok tudományos összegzése; az előző két pont alapján egy végleges határjavaslat kidolgozása. Teleki még ekkor is úgy érezte, hogy a tanulmányozott szakirodalom nem elegendő és a kairói magyar konzulátustól kért további köteteket.⁵⁸

Bár a sajtóban időről-időre felröppentek olyan hírek, hogy a jegyzőkönyv elkészítése idején heves vita alakult ki, mivel Wirsén a brit, Teleki a török álláspontot támogatta,⁵⁹ a jegyzőkönyvből és a levelezésekből arra lehet következtetni, hogy egyetértés volt a bizottsági tagok között. Teleki „törökpárti hozzáállását” az angol sajtó kezdte terjeszteni, és a folyamatos támadások miatt – szokásával ellentétben – végül maga a volt miniszterelnök is megszólalt:

„Végtelenül sajnálom, de ebben a kérdésben bármilyen kellemetlen váddal is illetnek, nem tehetek semmiféle nyilatkozatot addig, amíg a genfi konferencia nem hozta meg a maga döntését a Moszul-kérdésben. Nem nyilatkozhatok az angol lapok vádjával kapcsolatban, nem azért mert, mintha nem tartanám magamra nézve ezt a kérdést fontosnak, hanem mert szigorú titoktartás kötelez engem és kollégáimat, hogy

⁵⁰ Uo. 11.

⁵¹ Ablonczy B.: *Teleki Pál...* i.m. 259–261.

⁵² OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés.* 12.

⁵³ A főcserkész mesél II. *Magyar Cserkész*, 1926. január 15. 2.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Sluglett, P.: *Britain in Iraq...* i.m. 74.; 85.

⁵⁶ A moszuli kérdőjel. *Népszava*, 1925. december 19.

⁵⁷ *Teleki Pál levele J. H. Kramers Professzornak.* Genf, 1925. július 13. Telekinek, a Törökország és Irak közötti határ megállapítására kiküldött népszövetségi bizottságban való közreműködésével kapcsolatos iratok. Magyar Nemzeti Levéltár (Továbbiakban: MNL), K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941) (Továbbiakban: K 37.). 1. csomó. a) dosszié. 20–21. dokumentum.

⁵⁸ *A Kairói Magyar Királyi Konzulátus levele Teleki Pálnak.* Kairó, 1925. június 19. MNL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 35–37. dokumentum.

⁵⁹ Jövő héten teszik közzé a Moszul-bizottság jegyzőkönyvét. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 1.; Újabb angol támadások Teleki Pál ellen. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 13.

*semmilyen nyilatkozatot nem tehetünk, amíg ez a kérdés az úgynevezett bírói eljárás alatt áll. De hiába is volna minden nyilatkozatom, mert akik ilyen váddal illetnek, azok nyilatkozatom megtörténte után is vádolhatnak és viszont, akik tisztában vannak szereplésemmel, azok föl sem tételezik rólam, hogy én ebben a kérdésben személyes érzelmektől vezettetve, kedvező jelentést küldtem volna Genf-be.”*⁶⁰

A Bizottság a sajtóban generált viták ellenére keményen dolgozott. A török javaslatról megállapította, hogy az abban szereplő népszavazás valószínűleg nem lenne megvalósítható és nem a valós eredményeket tükrözné. A vilajetben az oktatás kezdetleges, a szociális háló középkori vagy feudális stádiumban volt, míg a lakosok túlnyomó többsége a törzsi vezetőt vagy a földesurat követte, és nem alkotott saját véleményét arról, hogy melyik államhoz szeretne tartozni. Azok a személyek, akik elég iskolázottak voltak ahhoz, hogy önálló véleményt alkossanak és tömegeket befolyásoljanak, szinte kivétel nélkül a törökök pártján álltak. Gondot jelentett – amelyet a britek is megemlítettek –, hogy nem volt a térségben megfelelő semleges rendfenntartó erő, valamint a fegyveres alakulatok bevetése a polgárháború veszélyével fenyegetett. A Bizottság mindezek alapján nem javasolta egy népszavazás kiírását.⁶¹

Telekiék külön megvizsgálták a törökök által javasolt déli határvonalat is. A jelentésben még finoman fogalmazva jelent meg az a kritika, amelyet Teleki Magyarországra hazatérve az 1926-os *Magyar Földrajzi Évkönyvben* már nyíltan leírt: A Dzsebel Hamrin vonulatai sem történelmi, sem klimatikus szempontból nem tekinthetőek határnak.⁶²

Az angol javaslatot a Bizottság már reálisabbnak értékelte, és nem talált kifogást az északi, ritkán lakott hegyes területre tervezett határral szemben sem,⁶³ bár a vilajetnek csupán egy kis része kapcsolható történelmileg Irakhoz. A britekkel ellentétben a tagok fontosnak tartották, hogy a nomád törzsek vándorlási útvonalát ne keresztesse a határ. A Bizottság pártatlanságát mutatja, hogy bár többször vitába került a helyi brit vezetőkkal és brit részről komoly kritikák érték működését, mégis megőrizte objektivitását, és nem állt a jóval segítőkészebbnek mutatkozó törökök oldalára.

A Bizottság összegezte saját kutatásait, amelyeket elsősorban a földrajztudós Teleki Pál vezetésével végeztek. Az elvégzett munka már csak azért is kiemelkedő volt, mert a Moszuli vilajetben korábban nem hajtottak végre hasonló jellegű földrajzi, történelmi és etnográfiai kutatásokat.

Az egyik legfontosabb kutatás az etnikai csoportokat érintette. Úttörő gondolatnak számított, hogy Teleki szerint a terület sajátosságai nagyban meghatározták az ott élő emberek jellegét.⁶⁴ Külön nehézséget jelentett, hogy a nomád törzsek állandó vándorlása miatt számukat csak megbecsülni lehetett. A népszámlálásra vonatkozólag a Bizottság végül az 1922–1924-es iraki népszámlálás adatait fogadta el a leghitelesebbnek, hozzátevé, hogy az valószínűsíthetően alábecsülte a törökök számát, az arabokét pedig a valósnál magasabbra tette.⁶⁵

A jelentés kiemelten foglalkozott a kurdokkal, akik a legnagyobb számban éltek a térségben: a 15–20 milliós népcsoport hozzávetőlegesen 500.000 tagja. Önálló Kurdisztán nem létezett a történelem folyamán, és már maga a definíció is nehézségekbe ütközött, mivel földrajzilag és etnikailag sem lehetett egységes területről beszélni. Teleki a Kurdisztán kifejezést egyfajta természetföldrajzi egységként, tájfogalomként használta. A kurdok eredete is meglehetősen vitatott. Már Kr. e. 2000-ben a térségben éltek, nyelvük nem arab, hanem indoeurópai, és nem egységes. 85%-uk szunnita, többi síita vagy keresztény vallású volt. A társadalmuk alapegysége a törzs, amelynek az aga a vezetője. Hagyományosan nomád, félnomád állattenyésztők voltak, de az 1920-as években egyre többen kezdtek el földműveléssel is foglalkozni.⁶⁶ Teleki megfigyelései alapján arra a következtetésre jutott, hogy etnikailag a kurdok sem egységesek. Választóvonalnak a vilajetet egy nagyobb északi és egy kisebb déli részre osztó Kis-Záb folyót tartotta.⁶⁷

Teleki érdekes különbséget vélt felfedezni az arab és a kurd népesség között. Úgy gondolta, hogy a hagyományos gazdálkodás a szerint alakult ki, hogy amíg az előbbi népcsoport a száraz völgyekben és medencékben falusi földművelést folytatott, addig az utóbbi a nedvesebb területeken nomád vagy félnomád módon élt.⁶⁸ Ez a fajta megoszlás konfliktusokhoz is vezetett, mivel a kurdok egyre nyugatabbra szorították az arabokat, akiknek így kevesebb termőföld és vízforrás állt rendelkezésre. A területen élő törökök döntően

⁶⁰ Gróf Teleki Pál itthon. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 6.

⁶¹ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 19.

⁶² Teleki Pál: A moszuli vitás terület természetes tájai és határai. In: *Magyar földrajzi évkönyv az 1926-os évre*. Szerk.: Teleki Pál – Karl János – Kéz Andor. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1926. 54–57. 55.

⁶³ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 20–21.

⁶⁴ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 70.

⁶⁵ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 33.

⁶⁶ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 67–68.

⁶⁷ Lloyd, H. I.: The Geography of the Mosul Boundary. *The Geographical Journal*, 68. évf. (1926) 2. sz. 104–113.

⁶⁸ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 72.

városi hivatalnokok, katonák vagy földbirtokosok voltak, míg az „ördögimádó” jezidiek⁶⁹ a fennsíki területeken folytattak földművelést. A nesztoriánus keresztények elszigetelt közösségekben éltek.⁷⁰

A jelentés részletesen taglalta a vilajet földrajzi viszonyait. A Bizottság megállapította, hogy a terület gazdaságilag és földrajzilag egy egységet képez, tehát semmiképpen sem ajánlott annak megosztása, valamint Teleki megfigyelései alapján kijelentette, hogy az uralkodó éghajlat az átmeneti, így a vilajet földrajzi szempontból Törökországhoz és Irakhoz sem tartozik. A térség központja egyértelműen az arab jellegű⁷¹ Moszul, amelyen átfolyik a Tigris, ide éreznek az utak, és mivel a száraz sztyepp és a művelhető terület határán fekszik, minden népcsoport számára fontos vásárváros, és a tranzitkereskedelem kiindulópontja.

A Bizottság külön kitért a Tigris folyó, mint a legfőbb vízelőhely fontosságára. Az is a vilajet szétválasztása ellen szólt, hogy egy kettéosztott területen a Tigris felső folyását birtoklók a folyó bármilyen mértékű megválasztásával súlyosan nehezíthetnék az alsóbb szakasz mentén lakók életkörülményeit.⁷²

A Bizottság a jegyzőkönyvben egy egész fejezetet szentelt az „Irak” elnevezésnek, és ezzel kapcsolatban a Moszuli vilajet és Mezopotámia történetének. Telekiék Irak és a területre vonatkozó egyéb földrajzi elnevezések etimológiájának vizsgálatával próbálták történelmileg összekapcsolni a térséget a környező régiókkal, mindehhez forrásként felhasználták a térségre vonatkozó, a XVI. századtól az 1920-as évekig keletkezett brit, francia és közel-keleti szakirodalmat és térképeket. Azonban a földrajzi nevek vizsgálatával sem lehetett a területet egyértelműen valamelyik félhez kapcsolni. A Moszuli vilajetet a brit és a francia enciklopédia is történelmileg Anatóliához kapcsolta és a lakosság sem vallotta magát sosem irakinak. Ugyanakkor török források is megerősítették, hogy a térség bizonyos időkben Irakhoz, illetve az annak területén kialakult államokhoz tartozott.⁷³ A jelentés ezen részét gyakorlatilag teljes egészében Teleki készítette és önálló tanulmányként is megállta a helyét.⁷⁴

A számos új kutatási eredmény mellett a Moszuli jelentés legnagyobb érdeme az, hogy úttörő módon, korát meghaladva foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A Bizottság elsősorban nem politikai döntést akart hozni, így hangoztatta, hogy a mélyreható tudományos vizsgálat nem adhat alapot egy ilyen döntésnek.⁷⁵ A jelentés így inkább tekinthető egy kiterjedt tanulmánynak, amely segítségül szolgálhatott a döntéshozóknak, mint egy konkrét javaslatnak a terület hovatartozásáról. Telekiék elemezték és véleményezték a török és a brit javaslatot, majd felvázolták a lehetséges döntéseket és várható következményeiket, ügyelve arra, hogy mindvégig feltételes módban fogalmazzanak, és ezzel elkerüljék, hogy a későbbiekben részleghajlással vádolják őket. A „brüsszeli vonalról” viszont kijelentették, hogy – némi korrigálással – egy megfelelő stratégiai határ lenne, tehát lényegében a brit határjavaslat mellett foglaltak állást.⁷⁶ Azonban folyamatosan hangsúlyozták, hogy nem elég a gazdasági és stratégiai érdekeket figyelembe venni a döntésnél, hanem a vilajetet véglegesen birtokba vevő államnak biztosítani kell a területen élő nemzetiségek, elsősorban a kurdok önrendelkezését.

Emiatt a Bizottság többször is kiemelte, hogy nem szabad a határral elvágni a nomád törzsek vándorlási útvonalát, a kurdoknak biztosítani kell a lehető legnagyobb autonómiát – nyelvük használata a közigazgatásban, oktatásban; kultúrájuk fejlődésének biztosítása –, és nem lehet elzárkózni egy önálló kurd állam létrehozásától sem. Teleki létrehozta a Moszuli vilajetre vonatkozó etnikai térképet, amelynek alapjául az 1920-as „Vörös Térkép” szolgált. Az etnikai viszonyokat pontosan bemutató, Teleki által kidolgozott geográfiai módszer annyira hatásosnak bizonyult, hogy később Izrael állam határainak meghatározásánál is alkalmazták.⁷⁷

A Bizottság a jelentés végleges változatát 1925. július 16-án adta le. A Moszuli jelentést 2.000 példányban nyomtatták ki.⁷⁸ Az elvégzett tudományos munka és a kisebbségek védelméről szóló fejezetek

⁶⁹ Jezidiek: „ördögimádó” kurd származású vallási csoport a Moszuli vilajet északi hegyes vidékein, amely hite szerint a főisten 10.000 évre az ördögnek – egyik a hét kisebb isten közül – adta a Földet. A jezidiek szerint a Földet uráló „Pávaisten” nem gonosz, de a vallási mítoszok összehasonlítása szerint személye megegyezik a többi vallásban megjelenő Sátánnal.

⁷⁰ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 74.

⁷¹ Teleki P.: A moszuli vitás terület... i.m. 57.

⁷² Cseke L.: Teleki Pál és a Moszul-Bizottság... i.m. 43.

⁷³ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 24–29.

⁷⁴ *Teleki Pál levele J. H. Kramers Professzornak*. Genf, 1925. július 13. MNL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 20–21. dokumentum.

⁷⁵ Timár E.: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája... i.m. 77.

⁷⁶ OGYK SdN/1925. VII. 2. *Moszuli jelentés*. 75.

⁷⁷ Cseke L.: Teleki Pál és a Moszul-Bizottság... i.m. 42.

⁷⁸ *Z. Khanzadan levele Teleki Pálnak*. Genf, 1925. június 22. MNL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 45–46. dokumentum.

miatt Teleki a korábbinál is nagyobb nemzetközi hírnévre és elismertségre tett szert,⁷⁹ bár ez a siker nem volt osztatlan, mivel ahogy a *Budapesti Hírlap* újságírója találóan megfogalmazta földrajztudós munkásságáról: „(...) az angolok megharagudtak érte, a törökök pedig nem örültek neki.”⁸⁰

Azonban a politikai színtéren a jelentés nem hozta meg a Telekiék által várt eredményt. A Népszövetség nem szeretett volna olyan döntést hozni, amely bármilyen módon sérti Nagy-Britannia érdekeit. Bár a Bizottság a határ kérdésében a brit-iraki álláspontot fogadta el, a javasolt kisebbségi intézkedéseket a brit fél nem kívánta bevezetni. Másfél hónapos feszült diplomáciai tárgyalások kezdődtek, amelyek során csak a török fél volt hajlandó engedményekre.⁸¹

A jelentést a két állam közötti határ megállapítására vonatkozóan a Népszövetség végül 1925. szeptember 2-i ülésén fogadta el, de nem mert döntést hozni, hanem továbbította az ügyet a Hágai Nemzetközi Bíróságnak, mivel időközben a tárgyalásokkal felhagyó törökök inkább a fegyverekhez fordultak, és áttörve a „brüsszeli vonalon” a lakosság tömegeit hurcolták el.⁸² Végül rendfenntartó népszövetségi katonai bizottság kiküldése után a Hágai Nemzetközi Bíróság december 16-án döntött: jóváhagyta a korábban megállapított „brüsszeli vonalat”, mint végleges határt. A borítékolható eredménnyel lezajló hágai tárgyalásra a török fél már el sem ment. A Moszuli vilajet Irakhoz került, amely állam felett a britek 25 évre megkapták a mandátumot. Törökországnak be kellett érnie a területen kitermelt olaj 10%-ával.⁸³ A brit alsóház december 21-i ülésén elfogadta a hágai határozatot,⁸⁴ míg a török kormány a Népszövetség és a bíróság döntési jogát sem ismerte el.⁸⁵

Az új határ megegyezett azzal, amelyet a Moszul Bizottság javasolt, Teleki azonban mégsem örült a döntésnek, ugyanis a határozatból „kifelejtették” azt a pontot, amelyet a Bizottság a legalaposabban vizsgált: a kisebbségek helyzetét. A kurdok nem kaptak autonómiát, nyelvüket nem használhatták, és nem adatott meg az esély egy későbbi önálló állam létrehozására sem. 1932-ben – a meghatározottnál jóval korábban – Irak független lett, a kurdok pedig még rosszabb helyzetbe kerültek. A kisebbségi jogok folyamatos elnyomásának következményeként az 1920-as évek első felében még gyerekcipőben járó kurd nacionalizmus megerősödött, a lázadások pedig folyamatosak lettek.⁸⁶

A Népszövetség a moszuli vitatott terület hovatartozásának ügyében megkapta a lehetőséget, hogy – figyelembe véve a Wilsoni pontokat és az etnikai viszonyokat – egy olyan döntést hozzon, amellyel megfelel saját célkitűzéseinek. Azonban ez esetben is bebizonyosodott, hogy a szépen megfogalmazott ideák mögött valójában vélt és valós nagyhatalmi érdekek húzódtak meg.

Hiába elemezte részletesen a nagyrészt Teleki által elkészített jelentés a Moszuli vilajet etnikai, gazdasági, történelmi, földrajzi viszonyait, és tett konkrét javaslatokat 800.000 ember sorsának jobbra fordítására, a valódi döntésnél már csak az számított, hogy a létfontosságú vasútvonal és az egyre nagyobb szerepet kapó olaj Nagy-Britanniához kerüljön. A területen élők hiába reménykedtek abban, hogy Teleki és a Bizottság tagjainak javaslatai alapján biztosítják jövőjüket: a Népszövetség bebizonyította, hogy egy létjogosultság és valódi hatalom nélküli szervezet egy olyan átalakuló világban, amelyben a hangoztatott eszmék csak arra valók, hogy álarcként elfedjék a nagyhatalmak törekvéseit.

Bár nehéz meghatározni, hogyan alakult volna a területen élők vagy az egész közel-keleti régió sorsa, ha a népszövetségi és hágai döntéseknél figyelembe veszik – és a későbbiekben példának tekintik – a Bizottság által hangoztatott kisebbségi jogokat, az tény, hogy Moszulban és térségében a mai napig igen komoly vallási és etnikai konfliktusok vannak, amelyek odáig vezettek, hogy 2014-es elfoglalása után a város az Iszlám Állam terrorszervezet egyik központja lett.

Zárszó – A moszuli munka hatása Teleki Pál életére

⁷⁹ *Az amerikai földrajzi társaság gratuláló levele.* New York, 1925. szeptember 17. MNL, K 37. 1. csomó. a) dosszié. 58. dokumentum.

⁸⁰ Moszul és Moszkva. *Budapest Hírlap*, 1925. december 16.

⁸¹ A moszuli kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1925. szeptember 15.

⁸² A moszuli kérdőjel. *Népszava*, 1925. december 19.

⁸³ Longrigg, S. H.: *Iraq, 1900 to 1950...* i.m. 155.

⁸⁴ Berriadale Keith, Arthur: The League of Nations and Mosul. *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 8. évf. (1926) 1. sz. 38–49. 47.

⁸⁵ A moszuli kérdésben a Népszövetség tanácsa nem tudott dönten. *Budapesti Hírlap*, 1925. december 10.

⁸⁶ Macmillan, Margaret: *Béketeremtők – Az 1919-es párizsi békekonferencia.* Gabo, Budapest, 2005. 546.

Túlzás lenne azt állítani, hogy a Moszuli Bizottságban elvégzett munka meghatározta volna Teleki Pál további életpályáját, azonban nem is tűnt el nyomtalanul. Teleki később előadásokon,⁸⁷ valamint egyetemi oktatóként és tudományos munkákban⁸⁸ is felhasználta, ismertette a Moszulban szerzett tapasztalatait.

A kérdés közvetve előkerült a Nemzetgyűlés 1925. október 29-i ülésnapján is, amikor már ismert volt, hogy a Népszövetség Tanácsát csak a török-iraki határ kérdése érdekelte, a kisebbségi kérdés nem. Teleki az ülés alatti egyetlen felszólalásában – saját pártjának és a kormánynak politikájával szembenően – élesen kritizálta a Népszövetség működését és felvetette Magyarország kilépésének a lehetőségét is.

„Röviden meg fogom indokolni azt, hogy amikor Genfből visszatértem, miért vettem fel azt a kérdést, hogy a Népszövetségben bennmaradjunk-e, igen vagy nem, illetőleg, hogy ezt megfontolás tárgyává tegyünk általánosságban. (...) Azt hiszem, hogy ma mindenestre elérkezett a Népszövetség ahhoz a pillanathoz, ahhoz az útkereszteződéshez, hogy mintegy választania kell és majd meg fogjuk látni, hogy onnan milyen irányban fejlődik; vajjon ezt a szervezetet, – amely nem úgy jött létre, ahogyan Wilson annak idején elgondolta, – fejlesztik-e tovább úgy, abban az irányban, hogy abból a győzők szövetsége helyett valóban a népek szövetsége lehessen és valóban egyforma jogokat tudnak-e a népeknek biztosítani vagy odafejlődik-e, hogy egy olasz-fal lesz, amely mögött az eddigi diplomáciai eljárásokat folytatják, ugyanolyan alkukat kötnek az államok között, mint eddig (...)”⁸⁹

Teleki Pál tudósként és államférfiként is kiállt a kisebbségek jogaiért. A Trianoni békeszerződéssel 3.300.000 magyar került az anyaország határain túlra, ahol nemzetiségük miatt hátrányos megkülönböztetésben részesültek. Teleki mindezt jól látta, így átértékelte azoknak a népeknek a sorsát, így a kurdokét is, amelyek hasonló helyzetbe kerültek. A tőle megszokott heves elszántsággal vetette bele magát a bizottsági munkába, reménykedve, hogy szerepet játszat abban a folyamatban, amelyben a Népszövetség valóban a nemzetek szövetségévé, érdekvédelmi szervezetévé válik. Egy évvel később csalódottan kellett tudomásul vennie, hogy az a szerep, amelyet neki szántak, csak egy színjáték része volt. A moszuli kérdést tekintve azonban mindenképpen kiemelendő Teleki Pál tudományos tevékenysége és humánus magatartása.

Irodalom

Felhasznált levéltári források és forráskiadások

Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló. XXXV. kötet. 1925. október 14. – 1925. november 6.

Conversations and Correspondence Concerning Turkish Affairs before the First Conference of London. June 25, 1919 – February 12, 1920. Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. First Series, Volume IV., Chapter III.

Questions of the Frontier between Turkey and Iraq. Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30, 1924. League of Nations, Geneva, 1925. Országgyűlési Könyvtár SdN/1925.VII.2.

Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1926. H. M. Stationery Office, London, 1926.

Telekinek, a Törökország és Irak közötti határ megállapítására kiküldött népszövetségi bizottságban való közreműködésével kapcsolatos iratok. Magyar Nemzeti Levéltár, K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941). 1. csomó. a) dosszié.

Felhasznált újságcikkek

A főcserkész mesél I. *Magyar Cserkész*, 1926. január 1.

A főcserkész mesél II. *Magyar Cserkész*, 1926. január 15.

A moszuli kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1925. január 8.

A moszuli kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1925. szeptember 15.

A moszuli kérdésben a Népszövetség tanácsa nem tudott dönteni. *Budapesti Hírlap*, 1925. december 10.

A moszuli kérdőjel. *Népszava*, 1925. december 19.

A moszuli petroléum a genfi népszövetségi tanácskozások előterében. *Pesti Napló*, 1925. szeptember 8.

Die Entscheidung in der Mosulfrage. *Pester Lloyd*, 1925. december 17.

⁸⁷ Gróf Teleki Pál előadása a berlini földrajzi társaságban. *Pesti Hírlap*, 1926. január 20.

⁸⁸ Teleki Pál: *A gazdasági élet földrajzi alapja*. II. kötet. Centrum, Budapest, 1936. 578–589.

⁸⁹ Teleki Pál felszólalása a Nemzetgyűlés 456. ülésén. 1935. október 29. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló. XXXV. kötet. 1925. október 14. – 1925. november 6. 250.

- Érdekes beszélgetés Teleki Pál és Baross János között a népszövetségi kérdéstről. *Pesti Napló*, 1925. október 16.
- Francia elismerés a Moszul-bizottság munkájának. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 12.
- Gróf Teleki Pál előadása a berlini földrajzi társaságban. *Pesti Hírlap*, 1926. január 20.
- Gróf Teleki Pál itthon. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 6.
- Jövő héten teszik közzé a Moszul-bizottság jegyzőkönyvét. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 1.
- Kié legyen Moszul? *Pesti Napló*, 1925. augusztus 8.
- Moszul és Moszkva. *Budapest Hírlap*, 1925. december 16.
- Újabb angol támadások Teleki Pál ellen. *Pesti Napló*, 1925. augusztus 13.

Felhasznált szakirodalom és egyéb nyomtatásban megjelent források

- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005.
- Berriadale Keith, Arthur: The League of Nations and Mosul. *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 8. évf. (1926) 1. sz. 38–49.
- Cholnoky Jenő: *Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal*. Vajda – Wichmann, Budapest, 1943.
- Cseke László: Teleki Pál és a Moszul-Bizottság. *Földgömb*, 14. évf. (2012) 4. sz. 40–47.
- Flesch István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina, Budapest, 2004.
- Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Szerk.: Vigh Károly. Századvég, Budapest, 2001.
- Kubassek János: Teleki Pál, a magyar politikai földrajz atyja. *Magyar Tudomány*, 172. évf. (2011) 8. sz. 987–996.
- Lloyd, H. I.: The Geography of the Mosul Boundary. *The Geographical Journal*, 68. évf. (1926) 2. sz. 104–113.
- Longrigg, Stephen Hemsley: *Iraq, 1900 to 1950 – A political, social and economic History*. Oxford University Press, London – New York – Toronto, 1953.
- Klinghammer István – Gercsák Gábor: Der ungarische Geograph Pál Teleki als Mitglieder der Mossul-Kommission. *Cartographica Helvetica*, 10. évf. (1999) 19. sz. 17–25.
- Macmillan, Margaret: *Béketeremtők – Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Gabo, Budapest, 2005.
- Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941*. Kairosz, Piliscsaba – Budapest, 2015.
- Rogers, John: The Foreign Policy of Small States: Sweden and the Mosul Crisis, 1924–1925. *Contemporary European History*, 16. évf. (2007) 3. sz. 349–369.
- Shields, Sarah: Mosul, the Ottoman legacy and the League of Nations. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3. évf. (2009) 2. sz. 217–230.
- Shorsh, Hussain: A kurdok eredete, nyelve, vallása. *Valóság*, 47. évf. (2004) 7. sz. 33–51.
- Sluglett, Peter: *Britain in Iraq – Contriving King and Country*. I. B. Tauris & Co, London, 2007.
- Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Szerzői kiadás, Budapest, 1917.
- Teleki Pál: *A gazdasági élet földrajzi alapja*. II. kötet. Centrum, Budapest, 1936.
- Teleki Pál: A moszuli vitás terület természetes tájai és határai. In: *Magyar földrajzi évkönyv az 1926-os évre*. Szerk.: Teleki Pál – Karl János – Kéz Andor. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1926. 54–57.
- Teleki Pál: *Atlasz a japáni szigetek cartographiájának történetéhez*. Kilián Frigyes utóda M. K. Egyetemi Könyvkereskedése, Budapest, 1909.
- Timár Edit: Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája, az ún. Moszul jelentés. *Földrajzi Közlemények*, 49. évf. (2001) 1–2. sz. 65–80.

© DKE 2016.

<http://www.southeast-europe.org>

Levél: [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org)

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org) címre. A cikket a következőképpen idézze:

Nyári Gábor: Nemzetiségi és vallási jogok kontra politikai és gazdasági érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924–1925. *International Relations Quarterly*, Vol.7. No.1. (2016. Tavasz) 12 p. Együttműködését köszönöm. A főszerkesztő